

Az állati szubjektivitás problémája Husserlnél

Marosán Bence Péter

„Az élet aspektusai”. A Magyar Fenomenológiai Egyesület és az ELTE BTK Filozófia Intézet közös konferenciája. ELTE BTK Filozófia Intézet. Budapest, Múzeum krt. 4. „I” épület. Április 17-18., (szerda-csütörtök)

I. Bevezetés

Az állat, és speciálisan az állati szubjektivitás (psziché) problémája, ha nem is számított központi kérdésnek Husserl munkásságában, mégis végigkísérte őt teljes pályafutása során. Olyan kérdésről van szó, mely az első, felületes pillantásra talán marginálisnak, specifikus részproblémának tűnik az általában vett szubjektivitás mibenlétének és keletkezésének megértése szempontjából, azonban, ha közelebbről szemügyre vesszük ezt a témát, mégis kiderülhet, hogy az előbb említett problémák tekintetében (a szubjektivitás mibenléte és keletkezése) döntő jelentőséggel rendelkezik. Nem tűnik számomra véletlennek, hogy Husserl a genetikus fenomenológia részleteinek kidolgozása során kezdte elmélyíteni az állati szubjektivitás kérdésével kapcsolatos kutatásait is; (noha már jóval a genetikus fenomenológia mint szisztematikus elmélet kidolgozása előtt, tehát már a húszas éveket megelőzően is, többször is, részletesen foglalkozott az állat mint olyan kérdésével) – vagyis akkor, amikor Husserl nekiállt szisztematikusán feltárni a konstituáló szubjektivitás mélyrétegeit. Ennek a kérdéskörnek a kontextusában vetődött fel élesebben is az a kérdés, hogy mely lények lehetnek azok, akiknek megalapozottan tulajdoníthatunk szubjektivitást (átélt tapasztalatot) és miért. Olyan kérdés ez, amelyre a problémát kutató természettudományos és interdiszciplináris erőfeszítések máig nem nyújtottak konszenzuálisnak mondható megoldást, amelyről bizonyos mértékig azt gondolhatjuk, hogy legalább annyira nyitott, mint Husserl korában. Úgy vélem, hogy a kérdéssel kapcsolatos husserli vizsgálódások érdemben is hozzájárulhatnak a probléma (a szubjektivitás mibenléte és eredete az animális világban) megértéséhez, és a válaszra vonatkozó lehetőségek felvázolásában.

A jelen előadásban arra szeretnék törekedni, hogy Husserlnek a kérdéssel kapcsolatos, számomra legfontosabbnak tűnő gondolatait, megnyilvánulásait jelezzem, illetve szeretném vázlatosan bemutatni a problémáról alkotott felfogásának főbb fázisait. A történeti szempontokon túlmenően azonban pár szóban ki szeretnék majd térni arra is, hogy a jelenségre vonatkozó kortárs kutatásokhoz a husserli felfogás milyen pontokon és mennyiben járulhat hozzá.

II. A problémafelvetés

Az állati szubjektívitás problémája a legtágabban a test-lélek probléma gyökereihez vezet vissza bennünket. Arról a kérdésről van szó, hogy a világban mely lényeknek, illetve – tágabban – mely dolgoknak tulajdoníthatunk megalapozottan tudatot, és pontosan miért. Természetesen rögtön az elején tisztáznunk kellene, mit is értünk pontosan tudaton. Ezen a helyen a tudat legalsóbb rétegéről, az érzéki, élményszerű tapasztalatról beszélünk, érzetek áramáról, és arról, hogy mely lények és miért rendelkeznek ezzel a legalsóbb szintű, minimális tudatnak is nevezhető pszichikus aktivitással. Az analitikus filozófiában, Thomas Nagel híres cikke után („Milyen lehet denevérnek lenni?”),¹ a „van olyan, hogy egy bizonyos lénynek vagy dolognak lenni” körülírással utalnak a tudatosság legáltalánosabb formájára. Meg kell jegyezni, hogy ez a kérdésfelvetés már magánál Husserlnél is felvetődik: egy 1921-es kutatási kéziratban felteszi azt a kérdést, hogy „milyen lehet medúzának lenni?”²

Mindenesetre alapjáraton három, vagy ha nagyon akarjuk, négy álláspontot vázolhatunk fel azzal kapcsolatban, hogy mely lények vagy entitások rendelkeznek ilyen, „minimális tudatnak” nevezhető tulajdonsággal. Az egyik, mondhatni a legegyszerűbb megoldás, minden lénynek, entitásnak tulajdonít tudatot. Ez a *pánpszichizmus*. David Chalmers legalábbis megkockáztatja azt a felvetést, hogy van olyan, mint egy kvarknak vagy fotonnak lenni. Nyilvánvalóan nem olyan, mint embernek lenni, de van olyan.³ Meg kell jegyezni, hogy legalábbis kérdés szintjén ez a lehetőség szintén megfogalmazódik Husserlnél, mégpedig egy 1908/09-es még kiadatlan kutatási kéziratban, a B I 4-es mappában, ahol felteszi a kérdést, hogy vajon az atomok rendelkeznek-e tudattal, majd elveti, mondván, hogy egy ilyen hipotézist egyáltalán nem támogatnak a tapasztalati tények.⁴

A következő lehetőség a *biopszichizmus*. Eszerint minden élőlénynek van egy bizonyos fajta tudata, és a tudatosság (mint átélt, élményszerű tapasztalat) és az élet jelenségei átfedik egymást, szervesen összetartoznak. A modern szerzők közül ilyen biopszichista modellel találkozhatunk pl. a mikrobiológus Lynn Margulisnál, vagy Humberto Maturanánál és Francisco Valeránál. Husserlnél több olyan kutatási kézirattal találkozunk, melyek egy ilyen kép irányába

¹ Nagel, Thomas 2004, „Milyen lehet denevérnek lenni?” (ford.: Sutyák Tibor), Vulgo 2004 /5, 3-13. o. (Eredetileg: 1974-ben publikálva).

² Husserl. *Zur Phänomenologie der Intersubjektivität. Texte aus dem Nachlass. Zweiter Teil. 1921-28.* Edited by Iso Kern. The Hague, Netherlands: Martinus Nijhoff, 1973. (Husserliana 14). 6-os szöveg.

³ „Panpsychism and Panprotopsychism”, in Alter & Nagasawa 2015: 246–276. In: Alter, Torin & Yujin Nagasawa (eds.), 2015, *Consciousness in the Physical World: Perspectives on Russellian Monism*, New York: Oxford University Press.

⁴ B I 4 [1908/09], 30.o. [A transzkripció oldalszáma].

mutatnak. Eszerint az animális, organikus természet minden szintje és szegmense (illetve ezeken a szinteken és ezekben a szegmensekben lévő lények) rendelkezik, rendelkeznek bizonyos fajta tudattal. Husserlnél a konkrét psziché teljességének az 1906/07-es évektől kezdve a „monász” (itt Leibniztól és Brentanótól eredő) fogalma felelt meg. Egyes szövegeiben, kiadatlan kézírataiban pedig minden élőlény monásként jelent meg: állati, növényi, sejtszintű monáskokról beszélt. Mindenesetre a biopszichizmus is kérdéseket vet fel: melyek az életnek azok a tulajdonságai, amelyek valamilyen módon, szükségszerűen tudatos működéseket idéznek elő az organizmusban? Az anorganikus létben miért nincsenek meg ezek a sajátosságok?

A harmadik lehetőség az, hogy az állatok azok az élőlények, akik tudatossággal mint átélt tapasztalattal rendelkeznek. Ekkor olyan kérdések vetődnek fel, hogy miért pont az állatok? Mi teszi őket erre képessé? És mely állatok? Mindegyik állat rendelkezik tudattal? Ami szembeötlő fejlemény az élővilág alsóbb szerveződési szintjeihez képest, az az idegrendszer megjelenése. De mi teszi képessé az idegrendszert arra, hogy valamilyen módon tudatosságot hozzon létre? És vajon az idegrendszer minden szerveződési foka képes erre? Ha nem, ha igen, miért? Husserl, ahol inkább arra hajlik, hogy a szó szigorú értelmében vett tudatosságot az állatoknak tulajdonítson, néhol az idegrendszer konstitutív szerepéről beszél ezzel összefüggésben. Mivel a fenomenológián belül az idegrendszer ugyanolyan konstituált tárgyiságnak számít, mint minden más tárgy, ezért az idegrendszer mint értelemképződmény jön szóba, egy másik értelemképződménnyel (az idegen tudattal) való konstitutív kapcsolatában. Ennek a megközelítésnek lényegi problémája és hozadéka, hogy feltárjuk az idegrendszer mint komplex értelemképződmény bizonyos rétegeit, mozzanatait és összefüggéseit.

A negyedik, általunk itt eleve kizárt modell szerint csak az ember rendelkezik tudatossággal. Peter Carruthers filozófus néhány szövege alapján ilyen kép rajzolódik ki. Ez a modell, ami egy nagyon rigid, nagyon leegyszerűsített kartézianus felfogásnak tűnik, olyan, amit sem a természettudományos kutatások, sem – amennyire én meg tudom ítélni – a kérdéssel kapcsolatos filozófiai diskurzus főbb eredményei nem támasztanak alá. Ezért ezt kizárjuk.

A fő kérdés, amelyre valamiféle választ kellene találni, hogy hol húzódik a tudatos és tudattalan természetet elválasztó határvonal. A pánpszichizmus, úgy tűnik számomra, több kérdést vet fel, mint amennyit megold. Felettből valószínűnek tűnik, hogy vannak olyan entitások, amelyek semmiféle, mégoly tág értelemben vett tudattal sem rendelkeznek – mint a sziklák, székek, asztalok. Ahogy az is felettből valószínű, hogy nem az ember az egyetlen lény, aki tág értelemben vett tudattal rendelkezik. A kérdés leginkább a választóvonal holléte és mibenléte – ahol az is megengedhető, hogy ez a határvonal esetleg nem pengeéles, hanem egy hosszú sáv, vagyis lehetséges, hogy a tudatnak sokféle fokozata van.

III. Első korszak. A konstitúció statikus rétegei. Test és beleérzés

Az állatokra vonatkozó husserli vizsgálódások első korszaka az ún. statikus fenomenológia időszaka. Ebben a periódusban Husserlnél minden már kialakult, megszilárdult értelemképződményként jelenik meg; egymásra épülő statikus értelemrétegeket elemez. Az idegen szubjektumok ekkor még nem a konstitúció forrásaiként tűnnek fel, hanem konstituált entitásokként, a tudat számára megjelenő fenomenális adatokként, nem pedig *konstituáló* társszubjektumokként. A kérdés az, hogy miként mutatkozik meg valami a tudat számára a tárgyak olyan specifikus típusaként, melynek tagjait „tapasztalattal bíró szubjektumoknak” mondhatjuk. Ebben a leírásban a „test” különleges szerepet kap. Az „idegen szubjektum”, illetve a „társszubjektum” mint konstituált értelem, a „test” alapján konstituálódik, mint egyfelől fizikailag megjelenő, másfelől belülről is átélt test, „Körper” és „Leib”. Az ekkor még döntően konstituált tárgyregióként felfogott interszubjektivitás problémaköréhez vezérfonalként a Leibniztől és Brentanótól átvett „monadológia” eszméje szolgál. Ez a helyzet az 1900-as évek második felének kutatási kézírataiban és előadásaiban, valamint, a leginkább kidolgozott módon, az 1912-ben keletkezett *Eszmék egy tiszta fenomenológiához és fenomenológiai filozófiához* c. mű második kötetében, melynek célja a világban lévő konstitúciós rétegek szisztematikus bemutatása volt; és részben az *Eszmék* harmadik kötetében is.

Husserl szerint semmi okunk nincs rá, hogy az anorganikus természet szintjén is feltételezzünk tudatot, mivel ott semmi sem támogatja az idegen tudatra, mint konstituált értelemképződményre vonatkozó konstitúció motivációját. Ilyen motiváció azonban az organikus, eleven természet szintjén nagyon is van: nevezetesen az, hogy a másik eleven teste (Leib) bizonyos fokú strukturális és működésbeli hasonlóságot mutat az enyémmel. A másik fizikai teste úgy jelenik meg, mint egy szubjektum belső életének külső kifejeződése. Az *empátia*, a beleérzés (Einfühlung) az, ami segít abban, hogy a másik testi viselkedését, gesztusait egy belső lelki élet külső kifejezéseiként értsem meg. Bizonyos külső, viselkedéses jegyek alapján könnyedén vagyunk képesek konstituálni a hozzánk, a biológiai komplexitás lépcsőfokain közelebb álló, magasabb rendű gerinces állatokat, mint érző szubjektumokat – mint pl. orán-gutánok, kutyák, macskák, stb. A kérdés az, hogy meddig terjeszthető ki az empátia köre. Vajon a növényekkel, az egysejtű organizmusokkal kapcsolatban beszélhetünk konstitutív módon motivált empátiáról?

A psziché az *Eszmék* második kötetének konstitúciós leírásai szerint a test fenoménjén fundált. A test úgy konstituálódik mint egy materiális, kauzális erővel bíró szubsztancia. Az önszerveződés jegyeit mutató eleven test az anorganikus fizikai testhez képest egy magasabb

konstitúciós szintet képvisel. Ebben a konstitúciós sorban jelenik meg az idegrendszer, mint fenomén, valamint vele szerves összefüggésben az érzékszervek, mint amelyek a testek speciális alkotóelemeiként, az eleven test (Leib) létfontosságú funkcionális alrendszereként jelennek meg. Ezeknek speciális konstitúciós értelme és funkciója az, hogy egyfelől a pszichét engedjék megnyilvánulni a természeti világban, másfelől – ezzel szoros kapcsolatban –, hogy a pszichét becsatornázzák a természet egyetemes kauzális rendjébe. Husserl, az *Eszmék* harmadik kötetének második paragrafusában egy *fenomenológiai szomatológia* elképzelését is felveti. Ott arról beszél, hogy az empátia megfelelő létrejöttét a testi szerveződés és a viselkedéses válaszok hasonlósága motiválja. A paragrafus végén azt állítja, nem zárható ki ugyan, hogy a növények rendelkeznek érzetekkel, de a szerkezeti és funkcionális távolság miatt „a beleérzéshez és a közvetetten meghatározott analogizáláshoz minden híd hiányzik”.⁵

A konstitúció az értelemadás olyan teljesítményeit jelenti, amelyeket előzetesen kialakított konceptuális apparátusok támogatnak vagy gátolnak. Ennek megfelelően a szaktudományos megismerés befolyásolhatja az idegen szubjektum konstitúciójának folyamatait. Vagyis a naiv, teória előtti tudat számára másképp konstituálódik az állati szubjektivitás, mint az ezzel kapcsolatban mélyebb ismeretekkel rendelkező szaktudós számára.

IV. Második korszak. A genetikus fenomenológia. Az affekció mélyrétegei

Husserl szisztematikusan az 1917/18 körüli kéziratokban (először, érdemi mélységében, a Bernai kéziratokban) állt neki kidolgozni a genetikus fenomenológia módszerét, melynek egyik fő motívuma az volt, hogy feltárja a statikus értelemképződmények mögött rejlő transzcendentális genezist, azt az apriori keletkezési folyamatot, melynek során a kikristályosult tárgyi struktúrák kialakulnak. A korábbi statikus elemzéshez képest van egy jelentős különbség az állati szubjektivitás megközelítésében. Korábban statikus rétegekkel volt dolgunk, most az egyes mo­nászok (konkrét, személyes transzcendentális egók) kialakulási folyamata kerül a középpontba. Korábban tehát egyfajta külső nézőpontú leírással volt dolgunk, most pedig egy belső nézőpontú elemzés révén próbál hozzáférni az állati jellegű tudathoz Husserl. A tudat magasabb szintű rétegeinek és struktúráinak lehántásával szeretne közel férkőzni a tudatos tapasztalat bizonyos elemi formáihoz.

A legalsóbb szinten a minden reflexiót megelőző elemi affekciókat (az énidegenek az énr gyakorolt hatásai), illetve ezek szövedékét találja, valamint azokat az egyszerű, kezdetleges

⁵ Husserl. *Ideen zur einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie. Drittes Buch: Die Phänomenologie und die Fundamente der Wissenschaften*. Edited by Marly Biemel. The Hague, Netherlands: Martinus Nijhoff, 1971. (Husserliana 5).. 10.o.

módokat, ahogyan az én ezekre a primitív ingerekre, affekciókra reagál. Ezen a szinten még nincs fogalmiság vagy bármiféle megszilárdult tárgyiság. Az affekció szerves összefüggésrendszerbe rendeződik, egy kezdetleges világot, mint érzéki környezetet (Umwelt) rajzol ki a tapasztaló szubjektum számára. Egy primitív affektív környezetet. Ezen a szinten a szubjektum bensőséges módon összefonódik környezetével; a kettő illeszkedésének és kommunikációjának közeget a testi működések közvetítik, illetve alkotják, melyek Husserl leírásában a legalsóbb szinten ösztönös testi mozgásokként, és az őket kísérő érzetként jelennek meg. Husserl a fokozatos fenomenológiai leépítés ilyen módszerével próbálja meg hozzáférhetővé tenni az állati és a magzati tapasztalatot. Ezzel az eljárással fogalmaz meg bizonyos feltevéseket például egy medúza világtapasztalatára vonatkozólag.

Husserl ebben a korszakában nem foglal egyértelműen állást azzal kapcsolatban, hogy van-e az állati szint alatt élményszerű tapasztalat. Az 1925-ös „Fenomenológiai pszichológia” c. kurzus egyik helyén csupán feltételes állítást fogalmaz meg arra vonatkozólag, hogy milyen volna egy növényi élőlény, ha neki is „a szó szigorú értelmében vett tudatosságot” tulajdonítanánk.⁶ De hogy tulajdoníthatunk-e nekik (a növényeknek) tudatot „szigorú értelemben véve”, azt nem mondja meg. A harmincas évek kutatási kézírataiban (mint amilyenek a B-, C- és E-kéziratok) azonban számos helyen beszél továbbra is sejtyszerű, növényyszerű monászokról is. A kulcsot talán a „szigorú értelemben vett tudatosság” fogalma jelentheti. Eszerint Husserl, legalábbis hallgatólagosan, megkülönböztet egy tág értelemben és egy szűk értelemben vett tudatfogalmat. És az állati lét alatti organikus létformák esetében talán megengedhetőnek tartja, hogy egyfajta tág értelemben vett tudatot, *valamiféle prototudatot* tulajdonítsunk nekik.

V. Harmadik korszak. Transzcendentális ösztöntan

A harmadik korszak szisztematikus eredményét (az 1930-as) években a „transzcendentális ösztöntan” elmélete jelenti, melynek gyökerei 1921 őszére, a St. Märgeni kéziratokhoz nyúlnak vissza. A transzcendentális értelemben vett ösztönök Husserlnél bizonyos, alsóbb szinten pusztán érzéki adatok konstitúciójára irányuló, tisztán passzív teleologikus irányultságot jelentenek. Ezek a transzcendentális, konstituáló ösztönök tárják fel a szubjektum számára a világ egyre magasabb és összetettebb rétegeit; Husserlnél transzcendentális ösztönök egymásra épülő rétegeiről van szó, melyeknek a környezet, illetve a világ egyre bonyolultabb rétegei felelnek meg. Vannak Husserlnél specifikusan emberi ösztönök – az észösztön, a kultúrösztön ilyenek; ame-

⁶ Husserl. *Phänomenologische Psychologie*. Vorlesungen Sommersemester. 1925. Edited by Walter Biemel. The Hague, Netherlands: Martinus Nijhoff, 1968. (Husserliana 9). 103.o.

lyek a szellemi teljesítmények passzív konstitúciójára irányulnak. Vannak azonban olyan ösztönök is, melyeket képesek vagyunk feltárni az ember alatti szinten is – egyáltalán a testi lét, az individuális és a nembeli lét fenntartására irányuló ösztönös tendenciák. Az individuális és generikus fizikai lét fenntartására irányuló ösztönös tendenciákat Husserl megpróbálja egy nem biologizáló, hanem sajátosan fenomenológiai módon leírni. Itt az ösztönök bizonyos hületikus adatokra (hületikus adatok bizonyos fajtáira) való passzív, teleologikus nyitottságot jelentenek. Ezek az ösztönstruktúrák, Husserl szerint, meglehetősen magabiztossággal azonosíthatók mélyen az emberi szint alatt is.

A monadikus genesis folyamatát, tehát a teljes konkrétságában vett monász mint konkrét, személyes transzcendentális én kialakulásának végbemenetelét ösztönstruktúrák irányítják. A csíramonász (Keimmonade)⁷ egymásba dobozott ösztönösszefüggések rendszerével bír, melyek a monász, a mindenkori konkrét transzcendentális szubjektum, kifejlődésével kibontakoznak, mintegy „kinyílnak”. Az evolúciós lépcsőfok megfelelő szintjén (amelyhez az adott lelkes szubjektum tartozik) azután megáll az ösztönstruktúrák kibomlása, és az adott komplexitási szintnek megfelelő környező, tapasztalati világot konstituálnak a szubjektum számára. Az ember alatti szinteken ez mindenütt egy ösztönösen feltárt, pusztán érzéki világ. Amennyire Husserl ezzel kapcsolatos megjegyzéseiből az rekonstruálható, az idegrendszerrel rendelkező élőlényeknek biztosan tulajdonított a szó szigorú értelmében vett, átélt, eleven tudatosságot, mint élményszerű tapasztalatot. Az alatt pedig nyitva hagyta a lehetőséget, hogy az alsóbb szintű élőlényeknek, növényeknek, gombáknak, sejteknek, egyfajta nagyon tág értelemben vett előtudatot, prototudatot tulajdonítsunk.

Ha komolyan felvetjük azt a gondolatot, hogy az alsóbb, az állati szint alatt lévő élőlényeknek egyfajta nagyon tág értelemben vett prototudatot tulajdonítsunk, akkor – a harmincas években módszeresen kimunkált transzcendentális ösztöntan szellemében – Husserlt követve az ilyen prototudathoz nyilván rendkívül kezdetleges értelemben vett előösztönöket kellene tulajdonítanunk, melyek a prototudat tartalmaira való passzív nyitottságot jelentenék. Ezek a protoösztönök, vagy előösztönök alapoznák meg a prototudat konkrét működésmódjait. Ezt azonban már csak mi tesszük hozzá. Husserl – amennyire én tudom – nem használja az „előösztön” fogalmát; de a tág értelemben vett tudat fogalmához ez kínálkozó kiegészítésnek tűnik.

⁷ Husserl. *Zur Phänomenologie der Intersubjektivität. Texte aus dem Nachlass. Zweiter Teil. 1921-28.* Edited by Iso Kern. The Hague, Netherlands: Martinus Nijhoff, 1973. (Husserliana 14). 129.o.

VI. Konklúzió

Végezetül arról kell pár szót, hogy hogyan használható a husserli fenomenológia vonatkozó kísérletei és eredményei a kortárs kutatásokban, melyek speciálisan az állati tudattal, illetve általánosabban egyáltalán a tudat mibenlétének és eredetének megértésére irányulnak. Az a fajta leépítő leírás, amelynek révén Husserl az állati tudat bizonyos általános formájához szeretne közel férkőzni, segítségünkre lehet, hogy legalább valamiféle tudományosan megalapozott sejtést, elképzelést alakítsunk ki az ember alatti szubjektivitás hozzávetőleges jellegéről. Egy ilyen belső jellegű vagy nézőpontú leírás eredményei támpontot kínálhatnak ahhoz is, hogy az állat vagy élőlény külső, fizikailag is megfigyelhető működésmódjait, funkcionális apparátusát is jobban megértsük. Ilyen kísérletekkel találkozhatunk a kortárs fenomenológiában például a megtestesült elme fenomenológiájára vonatkozó olyan projektek esetében, amelyeken többek között Dan Zahavi és Shaun Gallagher dolgoznak. Az általam vázolt vállalkozás is végső soron az ilyen, lényegét tekintve fenomenológiai megalapozottságú, de a természettudományos kutatásokra nyitott, azokkal aktív párbeszédet folytatni kívánó kutatásokba szeretne becsatlakozni.